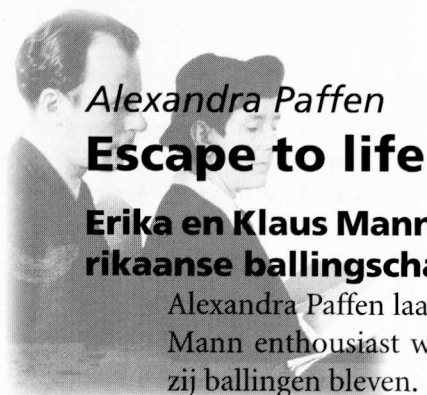




Alexandra Paffen

Escape to life

Erika en Klaus Mann en de jaren van de Amerikaanse ballingschap

Alexandra Paffen laat zien dat alhoewel Klaus en Erika Mann enthousiast waren over hun gastland Amerika, zij ballingen bleven.

Maar weinig Duitse schrijvers - om niet te zeggen vrijwel geen - zouden hun Amerikaanse ballingschap typeren als een *Escape to Life*, hoewel het dit in letterlijke zin voor de meeste wel was. Voor Erika (1905-1969) en Klaus Mann (1906-1949), de twee oudste kinderen van de schrijver en Nobelprijswinnaar Thomas Mann, was de Amerikaanse ballingschap, zeker de eerste jaren, een absolute bevrijding. *Escape to Life*, de titel van het eerste boek dat de *Geschwister* samen in Amerika schreven, was een soort portretgalerij van de Duitse cultuur in ballingschap bedoeld voor een onwetend Amerikaans publiek. Alle grote en kleine namen passeerden de revue: Stefan Zweig, Erich Maria Remarque, George Grosz, Elisabeth Bergner, Albert Einstein, Arnold Schönberg, Bruno Walter, Heinrich Brüning en velen meer. Een apart hoofdstuk nam het portret van hun vader in, dat absoluut heeft bijgedragen aan zijn verheven status in Amerika. *Escape to Life* kan echter ook gelezen worden als een ode aan Amerika. Er spreekt dankbaarheid uit voor de gastvrijheid waarmee zij en hun lotgenoten zijn opgenomen, maar ook oprechte liefde voor het nieuwe thuis.

Ballingschap wordt vaak beschreven als een bijzonder traumatische ervaring. Het verlies van het vaderland gaat gepaard met hevige gevoelens van ontwrichting en ontworteling. De schrijver Edward Said en de psycholoog Erik Erikson, beiden ballingen, schenken ook aandacht aan de vruchtbare kanten van ballingschap. Toch benadrukt met name Said het gevoel van verlies dat de balling constant begeleidt. Er wordt in dit kader in de literatuur dan ook altijd een groot verschil gemaakt tussen ballingschap (onvrijwillig) en emigratie (vrijwillig), terwijl bij beide processen dezelfde gevoelens en problemen op kunnen spelen. Toch kan een confrontatie, vrijwillig of onvrijwillig, met een nieuwe omgeving ook stimulerend werken.



Klaus en Erika Mann in 1937 in Amerika.

De gevluchte Duitse schrijvers werden pas echt geconfronteerd met hun ballingschap in Amerika. Hoewel ze in Europa ook allerlei problemen ondervonden, waren deze toch vaak meer van praktische aard, zoals het verkrijgen van een verblijf- en arbeidsvergunning, en raakten niet aan hun diepste wezen, hun schrijversschap. Ze konden nog in hun moedertaal blijven schrijven, hadden voldoende spreekbuizen in de vorm van Duitstalige tijdschriften en uitgeverijen, en, het belangrijkste, een publiek waarvoor ze schreven. De meeste van hen hadden zich dan ook tot het allerlaatste moment vastgeklampt aan

Europa. Toen Hitler in 1940 Frankrijk binnenviel, moesten ze halsoverkop vluchten.

Voor deze schrijvers, mensen als Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger en Franz Werfel, was Amerika een laatste redmiddel, een plek waar ze naartoe moesten. Ze hoopten, evenals toen ze Duitsland verlieten, dat het niet voor lang zou zijn en dat ze spoedig weer terug konden keren naar het bevrijde Duitsland. Erika en Klaus Mann werden allerminst geleid door dit soort gedachten, toen ze al in 1936 koers zetten naar Amerika. Ze waren blij Europa achter zich te kunnen laten, waar ze in toenemende mate problemen ondervonden vanwege hun antifascistische optreden. Amerika was voor hen een frisse start, een nieuw begin.

Hoe kan het dat de ballingschapervaringen van Erika en Klaus Mann zo haaks stonden op die van hun collega's? Was het een kwestie van leeftijd en flexibiliteit of speelden andere motieven een rol?

Reizen als levenselixir

Erika en Klaus Mann werden in 1905 en 1906 geboren in München. Van jongs af aan was er sprake van een 'absolute solidariteit' tussen hen beiden en een gedeelde passie om de wereld te ontdekken.¹ De vroegste jeugdherinnering van Klaus Mann speelt zich af op een balkon waar hij en zijn zus midden in de nacht op waren gaan staan, terwijl ze eigenlijk zouden moeten slapen, alleen om te kijken hoe de wereld eruit zag. Deze nieuwsgierigheid begeleidde hen ook op hun eerste wereldreis langs Amerika, Hawaï, Japan, Korea en Rusland. Het verslag van de reis verscheen in 1929 onder de titel *Rundherum. Abenteuer einer Weltreise*.

Op 7 oktober 1927 vertrokken de *Geschwister* vanuit de Rotterdamse haven met de boot naar New York. Erika was 21 en Klaus 20 en ze waren beladen met veertien koffers en een accordeon. Amerika en met name New York maakte een onuitwisbare indruk op ze. De reis leek in vele opzichten een soort generale repetitie van hun toekomstig ballingschap. De zwaartepunten waren de twee belangrijkste toekomstige emigrantencentra, New York en Los Angeles. En ze gaven, net als bijna tien jaar later, door het hele land *lectures* met als thema de Duitse jeugd en de moderne Duitse literatuur.

Deze reis markeerde pas het begin van hun onverzadigbare honger om de wereld te verkennen. In Erika Manns Ford doorkruisten ze in de jaren daarna Europa en maakten nog een kleine uitstap naar Marokko, waar ze hun eerste *bad trip* beleefden. Begin jaren dertig nam het reisgedrag van de *Geschwister* echter in toenemende mate de vorm aan van een politieke vlucht uit Duitsland. In familiekring begonnen ze rond deze tijd ook serieus de noodzaak van een mogelijke emigratie uit Duitsland te overwegen. Het politieke klimaat werd steeds rechtser en richtte zich openlijk tegen de familie Mann. Aan een goede vriendin schreef Erika Mann vanuit Scandinavië dat zij en haar broer in de zomer van 1932 bereisden: 'Natürlich ist es grauenhaft in Deutschland, uns graut vor der Rückkehr in dieses Wahnsinnsländ, in dem man uns zum Überfluß täglich Bomben und Gummiknüppel androht in sämtlichen Hitler-Blättern, die doch bald allein die Öffentlichkeit darstellen werden.'²

Toen Hitler aan de macht kwam, voelden ze zich al lang niet meer prettig in Duitsland. Ze verlieten hun geboortestad München op 13 maart 1933 en zouden het pas weer aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, dus ruim

1 Klaus Mann, *Der Wendepunkt. Ein Lebensbericht* (Reinbek 1984) 76.

2 Erika Mann, *Briefe und Antworten 1922-1950* (München 1988) 26.

twaalf jaar later, voor het eerst terugzien. Maar aanvankelijk gingen ze net als veel andere gevluchte intellectuelen ervan uit dat het verblijf in het buitenland niet voor lange duur zou zijn. Dit weerhield hen er, in tegenstelling tot hun vader Thomas Mann en schrijvers als Stefan Zweig, echter allerminst van hun mond open te doen over de misstanden in Duitsland.

Hoewel er voor 1933 bij Erika en Klaus Mann ook al een politiek bewustzijn sluimerde, werden ze tijdens hun ballingschap pas echt geëngageerd. Erika Mann had vlak voor de machtsovername van Hitler het cabaret *Die Pfeffermühle* opgericht. Hoewel de politieke boodschap op een indirecte manier - in de vorm van sprookjes, parabels, allegorieën en dergelijke - aan de man werd gebracht, werd de inhoud en toon van de teksten in ballingschap steeds duidelijker en agressiever. Klaus Mann begon enkele maanden na zijn vertrek uit Duitsland met het uitgeven van een tijdschrift *Die Sammlung*. Rond het verschijnen van het eerste nummer ontstond een schandaal, omdat een aantal schrijvers, waaronder zijn vader, Stefan Zweig, René Schickele en Alfred Döblin, die op de lijst van toekomstige medewerkers stond, hun steun openlijk terugtrok vanwege het politieke, antifascistische karakter van het blad.

De onvermoeibare pogingen van Erika en Klaus Mann, onder invloed van hun oom Heinrich Mann, om in deze jaren één front te vormen tegen het fascisme waren dan ook gedoemd te mislukken. Ook al verbond de gevluchte schrijvers één gezamenlijk lot, dat wilde nog niet zeggen dat ze dat lot op éénzelfde manier (uit)droegen. Vanaf het moment dat ze Duitsland verlieten stonden de levens van Erika en Klaus Mann in het teken van de strijd tegen Hitler en het nationaal-socialisme, maar een groot deel van hun collega's was veel terughoudender. En terecht: velen hadden nog familie in Duitsland die door hun gedrag gevaar kon lopen. Maar ze liepen ook zelf concreet gevaar als ze hun mond open deden. Niet alleen werden ze vaak bedreigd door nationaal-socialisten, maar soms zelfs vermoord of ontvoerd naar Duitsland. Zowel Erika als Klaus Mann werden met ontvoering bedreigd. De filosoof Theodor Lessing, die naar Tsjecho-Slowakije was gevlucht, werd in augustus 1933 op klaarlichte dag door een nationaal-socialist vermoord. Bovendien zag men in de meeste toevluchtsoorden, vanwege de heersende economische malaise en hoge werkeloosheid, de vluchtelingen liever gaan dan komen. Onder andere vanwege de banden met Duitsland werd er in landen als Zwitserland en Nederland vaak hard opgetreden tegen politiek geëngageerde ballingen. Zij liepen altijd het gevaar uitgewezen te worden naar Duitsland. Belangrijk was echter dat menig schrijver *geestelijk*

nog geen afstand wilde of kon doen van de *Heimat* en zich volledig kon neerleggen bij een bestaan als balling.

Hoop op Amerika

Erika en Klaus Mann stootten vanwege hun engagement in het nog 'vrije' Europa al snel op allerlei problemen. Klaus Mann verloor door *Die Sammlung* al in 1934 zijn Duitse staatsburgerschap en zijn zus vanwege haar cabaret één jaar later. Erika Mann ging daarop een paspoorthuwelijk aan met de Engelse dichter W.H. Auden, nadat een aantal Nederlandse kandidaten waaronder de broer van Menno ter Braak, haar had afgewezen. Klaus Mann bleef echter afhankelijk van korte termijnoplossingen, totdat hij door inmenging van de Tsjecho-Slowaakse president Beneš in 1937 een Tsjecho-Slowaaks paspoort kreeg. Maar het was vooral Erika Mann die met haar cabaret in toenemende mate in aanraking kwam met de autoriteiten, de Duitse consulaten en de nationaal-socialisten. In het najaar van 1936 ontstond er in Nederland zelfs een debat in de Tweede Kamer over het verlenen van een werkvergunning aan *Die Pfeffermühle*. Ondanks protesten van de kant van Menno ter Braak en het liberale kamerlid Boon boog Nederland zich op dit vroege tijdstip al voor de 'bevriende Mogendheid' Duitsland.³

Erika Mann vernam dit nieuws echter pas toen zij en haar broer er al voor gekozen hadden om hun geluk te beproeven in Amerika. In tegenstelling tot de meeste van hun collega's vonden de *Geschwister* al in september 1936 de situatie in Europa dermate uitzichtloos, dat ze blij waren het achter zich te laten. Op weg naar New York schreef Erika Mann vanaf de Nederlandse boot de Statendam aan haar moeder: 'Die spärlichen Nachrichten aus den Höllenbezirken der Frau Politica, die uns erreichen, (...) lassen es sehr geraten erscheinen, den amerikanischen Start ernster zu nehmen, als irgendeinen zuvor.'⁴ Net als bijna 9 jaar eerder genoten ze ervan om in Amerika en met name New York te zijn. Ze vonden de sfeer 'erfrischend': 'Es gibt hier, zum ersten Mal seit vielen Jahren (...) ein Gefühl von Sinn,

3 Zie voor een uitgebreide beschrijving: Alexandra Paffen, "Unser vielleicht bestes ertragreichstes Jagdrevier, Holland." Erika en Klaus Mann in Nederland in de jaren 1933-1936' in: Frits Boterman en Marianne Vogel ed., *Nederland en Duitsland in het interbellum* (Hilversum 2003) 149-163.

4 Brief Erika Mann aan Katia Mann, 26 september 1936 (Erika Mann-archief Monacensia München).

Verstand und 1000 Möglichkeiten.⁵ Het duurde niet lang voordat ze de taal goed genoeg beheersten om hun brood te verdienen als *lecturer*.

In de eerste jaren van hun Amerikaanse ballingschap traden ze op als bemiddelaars tussen de oude en de nieuwe wereld. In Europa spraken ze vol lof over Amerika en in Amerika probeerden ze de Amerikanen ontvankelijk te maken voor de ernstige situatie waarin Europa zich bevond en het gevaar van het nationaal-socialisme. De hoop van hen en veel andere Duitse vluchtelingen op een opstand van het Duitse volk tegen Hitler of op een interventie van Engeland en Frankrijk werd met de dag kleiner. Ze hadden geen goed woord over voor de *appeasement*politiek en vonden het verontrustend dat Engeland en Frankrijk in Hitler eerder een bondgenoot tegen het 'rode gevaar' zagen dan een gevaar zelf. Dus zetten ze hun kaarten op Amerika.

Horror Amerika

Erika en Klaus Mann schetsten in hun *lectures*, artikelen en boeken een ronduit positief beeld van Amerika. In *Escape to Life* geven ze aan dat emigranten in de Verenigde Staten met 'meer begrip, meer sympathie, meer medelijden en meer respect' dan in Europa tegemoetgetreden worden: 'Das Wort "Emigrant", das in Europa fast ein wenig verdächtig macht, dort bedeutet es eine Art von Ehrentitel.'⁶ Amerika was, zoals Erika Mann in 1938 in een lezing in Los Angeles verkondigde, bijna het enige land dat zich werkelijk betrokken voelde bij de Europese problemen: president Roosevelt was bezorgd over het lot van de vluchtelingen en het Amerikaanse volk toonde zich bereid te helpen.⁷

Hoewel er achter de schermen ook kritische geluiden van de *Geschwister* over Amerika doorschemerden, leken ze toch maar weinig oog te hebben voor de feitelijke opstelling van Amerika ten aanzien van de Duitse vluchtelingen. Het is echter een feit dat het Amerikaanse immigrantenbeleid ten aanzien van niet-Angelsaksische Europeanen bijzonder streng was en dat ze dit beleid tussen 1940 en 1941 nog aanscherpten. Deze opstelling heeft aan vele tienduizenden met name joodse vluchtelingen het leven gekost.

5 Erika Mann, *Briefe und Antworten*, 99.

6 Erika Mann en Klaus Mann, *Escape to Life. Deutsche Kultur im Exil* (Reinbek 1996) 364.

7 Erika Mann, *Blitze überm Ozean. Aufsätze, Reden, Reportagen* (Reinbek 2000) 132.

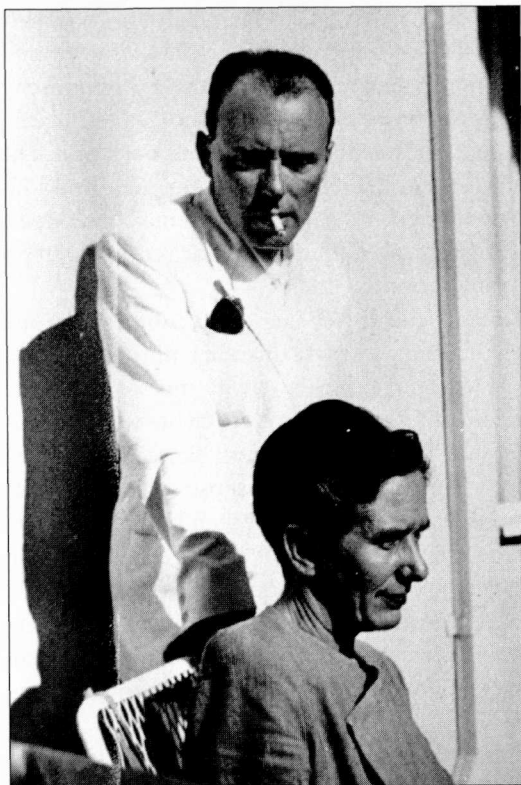
De blik van Amerika was in de jaren dertig en eigenlijk tot het moment dat ze zelf betrokken raakte bij de oorlog, in december 1941, naar binnen gericht. Het land ging gebukt onder de lange nasleep van de economische crisis van 1929, die grote werkloosheid en armoede veroorzaakte. Tegenover Europa nam Amerika een neutrale, isolationistische positie in. Dit resulteerde in een restrictief immigratiebeleid. Toch was deze houding niet alleen ingegeven door de binnenlandse problemen, maar ook door, bij brede lagen van de bevolking gedragen, onderliggende sentimenten als xenofobie, antisemitisme en anticomunisme.

De vele, vaak berooide Duitsers die op het allerlaatste moment Europa opgaven en naar Amerika vluchtten, werden dus allerm minst met open armen ontvangen. Het is een bekend gegeven dat de meeste gevluchte Duitse schrijvers, in tegenstelling bijvoorbeeld tot gevluchte wetenschappers, zich nauwelijks geïntegreerd hebben in de Amerikaanse samenleving en ook geen stempel hebben gedrukt op de Amerikaanse cultuur. Hoewel het voor de hand ligt om de oorzaken hiervan te leggen bij de geschetste vijandige houding van de Amerikanen, lagen ze toch in de eerste plaats bij de Duitse schrijvers en intellectuelen zelf. Zij konden 'overleven' tussen *Wall Street* en *Hollywood* als ze zich maar tot op zekere hoogte aanpasten. Dat betekende dat ze meer marktgericht, maar vooral Engels moesten gaan schrijven. Vooral deze laatste stap hebben de meeste verdreven schrijvers nooit gezet.

Het vermogen of onvermogen om zich een nieuwe taal eigen te maken staat in directe relatie tot de mate van (succesvolle) integratie in een nieuwe cultuur. Het al dan niet slagen hangt af van leeftijd, flexibiliteit, en 'language background'.⁸ Hoewel deze factoren in het geval van de Duitse schrijvers zeker een rol speelden, zijn ze geenszins afdoende. Zo was bijvoorbeeld Klaus Mann pas 29 toen hij in 1936 voor de tweede keer de Atlantische oceaan overstak. Ook voor hem was het een lange lijdensweg om in het Engels te gaan schrijven, hoewel het spreken hem al redelijk snel goed afging. Belangrijker is echter dat bij veel schrijvers de absolute 'wil' ontbrak om zich aan te passen, laat staan om, in de woorden van Ludwig Marcuse, de 'Sätze eines fremden Stammes aufzuschnappen'.⁹ Afgezien van het wezenlijke feit dat na het uitbreken van de oorlog in september 1939 de hoop

8 Judith M. Melton, *The face of exile. Autobiographical journeys* (University of Iowa Press 1998) 160.

9 E.M. Moore, 'Exil in Hollywood' in: J.M. Spalek en J. Strelka ed., *Deutsche Exilliteratur seit 1933. Kalifornien* (Bern en München 1976) 27.



Klaus en Erika Mann in 1949.

en de blik van de meeste Duitse vluchtelingen weer volledig op hun vaderland gericht was, dat wellicht spoedig bevrijd zou worden, speelden er nog andere motieven mee.

Voor de Duitse schrijvers was de taal het medium en hun schrijversschap was onlosmakelijk verbonden met de maatschappij en culturele traditie van hun land. Het opgeven van de Duitse taal en in een andere taal gaan schrijven betekende voor velen het ten dele opgeven van zichzelf. Belangrijker was dat zij zichzelf zagen als representanten van de ware Duitse cultuur, als het 'andere Duitsland', dat bewaard en in stand gehouden diende te wor-

den. Het vasthouden aan de Duitse taal en cultuur was daarvoor essentieel en werd gezien als een morele plicht.

Het andere Duitsland

De discussie die tijdens de oorlogsjaren binnen de Duitse schrijversgemeenschap in Amerika oplaaide over het 'andere Duitsland' geeft in een notedop de verschillen weer tussen Erika en Klaus Mann en vele van hun collega's. Het 'andere Duitsland' stond voor het historische Duitsland van de *Dichter und Denker*, de Duitsers in ballingschap en de *innerdeutsche* oppositie. Kortom voor de Duitsers die niets op hadden met Hitler en het nationaal-socialisme. Grofweg tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren Erika en Klaus Mann overtuigd van het bestaan van dit andere Duitsland.

Ze waren er heilig van overtuigd dat de Duitsers in opstand zouden komen tegen hun onderdrukkers. Maar hun geloof in een absoluut onderscheid tussen het Duitse volk en Hitler en de nationaal-socialisten werd tijdens het verloop van de oorlog steeds minder. Zij zagen een volk dat zich als één man achter Hitler schaarde en verbeterd doorvocht toen het einde al lang in zicht was. Ze raakten van dit Duitsland dan ook steeds meer vervreemd en ze besloten dat ze Amerikaans staatsburger wilden worden. Tijdens de oorlog waren ze actief in het Amerikaanse leger en na de oorlog voelden ze geen behoefte meer om naar Duitsland terug te keren.

Maar de meeste schrijvers wilden niets liever dan zo snel mogelijk weer terugkeren naar hun verloren *Heimat*. Ze sloten zich af voor de Amerikaanse omgeving en probeerden hardnekkig vast te houden aan oude gewoonten, tradities en vrienden. Er onstond een soort ghettovorming. In Los Angeles verzamelden de schrijvers zich langs de kust op een steenworp afstand van elkaar en in New York bij voorkeur in hotel Bedford en bepaalde wijken. De meeste van hen bleven geloven in het bestaan van een ander, beter Duitsland en sommige hoopten zelfs een rol te kunnen spelen bij de opbouw van het bevrijde, toekomstige Duitsland.

De gevluchte schrijvers splitsen zich in de loop van hun Amerikaanse verbanning op in ballingen en emigranten. Erika en Klaus Mann behoorden tot de laatste groep. Hoewel ze zich zeker Europeanen voelden, hadden ze zich nooit exclusief aan Duitsland verbonden. Toch overviel allen, degene die afstand van Duitsland hadden genomen en degene die zich er nog aan vastklampten, het gevoel dat Klaus Mann bekroop toen hij als Amerikaanse soldaat weer voor de eerste keer in 1945 Duitse bodem onder zijn voeten had: 'You can't go home again'. Erika en Klaus Mann zouden eeuwige ballingen blijven, ook toen ze hun tweede *Heimat* Amerika ten tijde van McCartys heksenjacht achter zich lieten en weer terug gingen naar Europa. Ze keerden echter nooit meer naar Duitsland terug.

**Droomgenezingen in het oude Griekenland,
forensische archeologie, koning Midas,
de Beatles in Blokker ...**

Deze onderwerpen en nog veel meer vind je in *Fibula*

Fibula is een historisch tijdschrift voor jongeren, boordevol interessante artikelen over geschiedenis, archeologie en nieuws over historische tentoonstellingen en multimedia.

Fibula is het tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (de NJBG) en verschijnt vier keer per jaar.

Meer informatie over *Fibula* en de NJBG?
Kijk op www.njbg.nl

Losse nummers zijn te bestellen bij:
Bureau NJBG (070 - 3476598)


tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis

KUNST & VLIEGWERK boeken en cd's

Kwaliteitsramsj: o.a.kunst, literatuur, geschiedenis

Klassieke cd's: voor aantrekkelijke prijzen

Naxos, Harmonia Mundi, Erasmus (€7,-)

Plint: poëzieposters, slopen en kaartenmapjes

Oude Kijk in 't Jatstraat 30 9712 EG Groningen Tel. 050-3185681